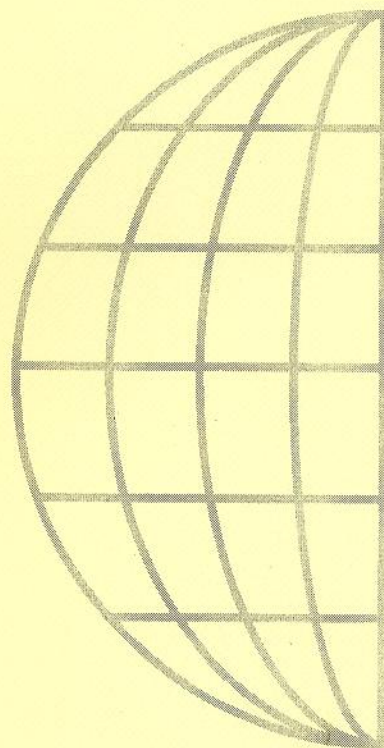
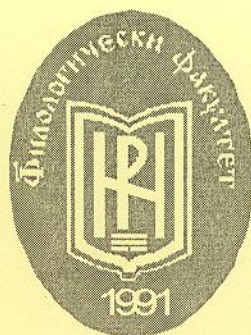
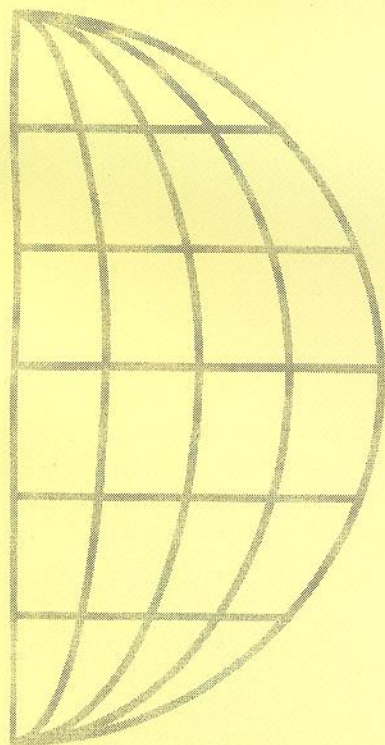


ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ"  
БЛАГОЕВГРАД

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

# ЕЗИКОВ СВЯТ

ORBIS LINGUARUM



ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ  
“НЕОФИТ РИЛСКИ”

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ЕЗИКОВ СВЯТ

Том 6

МЕТОДИКА НА ОБУЧЕНИЕТО

Татяна АНГЕЛОВА, ПОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ НА ОБУЧЕНИЕТО НА ЕЗИКА

ЗАЧЕТИТЕ СПОРЕД МЕЖДУНАРОДНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ  
PROGRESS IN INTERNATIONAL RESEARCH

Проф. д-р Цветан Цветков, Проф. д-р Ангелина Стоилова, Доц. д-р

Ангелина Пенчева, Доц. д-р Галина Николова, Доц. д-р Мария Давидова

Костова-Ганякова, Доц. д-р Халима Халимова

Лилия ШИВА, А. А. ШИВА, А. А. ШИВА, А. А. ШИВА

УСЛОВИЯ И РЕЗУЛТАТИ

Антонина МЕТОДИЧЕВА, НОВАТА СВЕТИЛИНА В ТЕОРЕТИЧНАТА СТАТИЯ НА ПРОФ. Д-Р

ОТКОВЕРЕН РЕДАКТОР

Проф. д-р Мария Давидова, Проф. д-р Мария Давидова

ФОЛКЛОР И ЕТИОГРАФИ

Катя УЧЕНОВА, СИМВОЛИКА БЕЛОГО В БОЛГАРСКИ СВЯТОСЛАВНИ ПЕРИОДИ

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗВИ

Варвара ВЪЛЧАНОВА, БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА В

МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ “ЕЗИК И КУЛТУРА”

Борислав ПОПОВ, ЮГОДИНИИ ОТ ИСКЪВАНЕТО НА

БЪЛГАРИТЕ ПРОФ. РОЖЕ БЕРНАР

Барбара ЛЮБКАЧОВА, МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОМПАНИИ

РУСКАТА ПОЕЗИЯ В МЪДНОСТА

Людмила АТАНАСОВА, ГЛАГОЛНА КУЛТУРА

Благоевград  
2008

ISSN 1312 - 0481



## СЪДЪРЖАНИЕ

### ЕЗИКОЗНАНИЕ

<i>Красимира АЛЕКСОВА</i> . ЗА ДВА ФЕНОМЕНА ПРИ СЪВМЕСТНАТА УПОТРЕБА НА ВРЕМЕНАТА В БЪЛГАРСКОТО СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ: ЕМПАТИЯТА И ТЕМПОРАЛНИТЕ НЕУТРАЛИЗАЦИИ. . . 7	
<i>Ellie BOYDAZHIEVA</i> . REFLECTIONS OF SOCIAL STEREOTYPES IN MODERN BULGARIAN AND ENGLISH PHRASEOLOGY. . . . .	22
<i>Антони СТОИЛОВ</i> . ПРАВОПИСНИ ГРЕШКИ, ПРИЧИНИ ЗА ТЯХ И НАЧИН ЗА ОТСТРАНЯВАНЕТО ИМ. . . . .	30
<i>Дария КАРАПЕТКОВА</i> . LE CONGIUNZIONI <i>ANCHE SE</i> E <i>SE ANCHE</i> : DIFFERENZE E SIGNIFICATI. . . . .	35
<i>Сашо РАНГЕЛОВ</i> . УСВОЯВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКОТО НАЧАЛНО УЧИЛИЩЕ. . . . .	41
<i>Димитър БЕЛО</i> . ЗА ЧАСТ ОТ ТОПОНИМИЯТА НА НЯКОГАШНА КУТМИЧЕВИЦА. . . . .	48
<i>Теодора КИРЯКОВА</i> . ЗА ФРАЗЕОЛОГИЗАЦИЯТА. НЯКОИ НОВИ МОДЕЛИ ПРИ ВЪЗНИКВАНЕТО НА НОВИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ. . . . .	52

### МЕТОДИКА НА ОБУЧЕНИЕТО

<i>Татяна АНГЕЛОВА</i> . ПОСТИЖЕНИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ УЧЕНИЦИ И УМЕНИЯТА ИМ ЗА ЧЕТЕНЕ СПОРЕД МЕЖДУНАРОДНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ГРАМОТНОСТТА PIRLS'2006 (PROGRESS IN INTERNATIONAL READING LITERACY STUDY. . . . .	57
---	----

### ЕЗИЦИТЕ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ТВОРБА

<i>Кристина ЙОРДАНОВА</i> . ЖЕНСКИЯТ ВЪПРОС ПРЕЗ МЕЖДУВОЕННИТЕ ДЕСЕТИЛИТИЯ. . . . .	64
<i>Лилия ИЛИЕВА</i> . РЕЦЕПЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА В КИТАЙ: УСЛОВИЯ И РЕЗУЛТАТИ . . . . .	70
<i>Атанаска МЕТОДИЕВА</i> . НОВАТА СВЕТИНА В ТЕОРЕТИЧНАТА СТАТИЯ НА ПРОФ.БИЦИЛИ. ОСМИСЛЕНОТО ТВОРЧЕСТВОТО НА ДОСТОЕВСКИ ПРЕЗ „ДАЛЕЧНАТА” 1930. . . . .	76
<i>Владимир ТРЕНДАФИЛОВ</i> . КРИЗАТА, КОЯТО ОБНАДЕЖДАВА. . . . .	80
<i>Татяна ИЧЕВСКА</i> . ГРЕШКА И ГРЯХ В ТВОРЧЕСТВОТО НА Й. ЙОВКОВ. . . . .	99

### ФОЛКЛОР И ЕТНОГРАФИЯ

<i>Елена УЗЕНЬОВА</i> . СИМВОЛИКА ЦЕЛОГО В БОЛГАРСКОМ СВАДЕБНОМ ОБРЯДЕ. . . . .	107
---	-----

### РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

<i>Маринела ВЪЛЧАНОВА</i> . БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА НА КРЪСТОПЪТЯ НА КУЛТУРИТЕ. МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ. СЕГЕД, УНГАРИЯ, 21.-22. МАЙ 2007. . . . .	116
<i>Борислав ПОПОВ</i> . 100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНИЯ БЪЛГАРИСТ ПРОФ. РОЖЕ БЕРНАР. . . . .	120
<i>Йордан ЛЮЦКАНОВ</i> . МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ “РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА В МРЕЖАТА”. . . . .	122
<i>Люба АТАНАСОВА</i> . ЕЗИКОВА КУЛТУРА. КАК ДА ПИШЕМ УСПЕШНО ПО ПРАВИЛАТА. . . . .	123



# ЗА ДВА ФЕНОМЕНА ПРИ СЪВМЕСТНАТА УПОТРЕБА НА ВРЕМЕНАТА В БЪЛГАРСКОТО СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ: ЕМПАТИЯТА И ТЕМПОРАЛНИТЕ НЕУТРАЛИЗАЦИИ

(с акцент върху преподаването на български език като L2)

Красимира АЛЕКСОВА

## TWO PHENOMENA IN THE SEQUENCE OF TENSES IN THE BULGARIAN COMPLEX SENTENCE: NEUTRALIZATION OF TEMPORAL OPPOSITIONS AND EMPATHY

*The two important concepts, neutralization of temporal oppositions and empathy, are the main focus of the paper. First, the analysis covers their theoretical aspects. Then, the research expands to the discussion of the application of the two concepts in the Bulgarian linguistic tradition. Third, many examples of their occurrence in the Bulgarian complex sentence are brought forward. Overall, those analytical steps led the author make the following conclusions: the complexity of the types of the occurrence and co-occurrence of the two phenomena proves to be the main factor obstructing the correct understanding and usage of the Bulgarian tenses in complex sentence among foreign students. Therefore, is my firm belief and recommendation that the following two concepts should be included in the compulsory learning curricula for Bulgarian as L2.*

### 1. Обект, предмет, цели и задачи

**Целта** на настоящата работа е да задълбочи анализите и коментарите както в теоретичен, така и в приложен аспект за един важен граматичен проблем, върху който не е акцентирано достатъчно. Въпреки големия интерес и множеството разработки върху българската темпорална система, въпреки немалкото предложени модели на нейната организация и дискусиите за характера на семантичните признаци, които я изграждат, въпреки сравнително обширното представяне на употребите на времената, смятаме, че остава неразработен достатъчно проблемът за съвместната им употреба в сложното изречение, особено ако се вземе предвид семантиката на предиката в главното изречение, типът на подчиненото изречение и особеностите на подчинителния съюз. Тук няма (а и е невъзможно) да разглеждаме обстойно комбинацията между тези три параметъра. Ще се опитаме да открием два специфични случая в темпоралната организация на сложното изречение, които на пръв поглед имат близки резултати: неутрализацията на темпоралните признаци в подчиненото изречение и смяната на гледната точка след глаголи за идеална дейност.

Следователно **обект** на изследване тук е българското сложно изречение, а конкретният **предмет** са темпоралните неутрализации и смяната на гледната точка след ментални предикати.

**Задачите**, която си поставяме, са: 1) да докажем, че това са два различни случая, които имат близки резултати в темпоралната организация на сложното изречение, но които не са идентични най-малкото защото пораждащите ги процеси не съвпадат; 2) да мотивираме позицията си, че темпоралните неутрализации и смяната на гледната точка формират в значителна степен спецификата на съвместната употреба на времената в българското сложно изречение, различавайки го съществено от езиците със строго логическо съгласуване на времената, 3) да защитим виждането си, че тези две явления пораждат множество трудности при изучаването на българския език от чужденци, което мотивира необходимостта от включването им в учебните програми по български език като чужд на всички нива и изготвянето на прогресия в изучаването им в зависимост от нивото, специалността и специфичните нужди на обучаваните (при внимателно балансиране между теоретичен и практически подход). Интересът ни към тази проблематика е траен, което се изразява и в няколко публикации, посветени на тази тема (Алексова 2003, 2008а, 2008б).



## 2. Темпоралните неутрализации

За да изясним същността на двата основни обекта на изследване, е необходимо първо да представим накратко вижданията си за организацията на българската темпорална система, след това да дефинираме неутрализацията като явление и да систематизираме реализиращите се темпорални неутрализации в българското сложно изречение, за да можем да ги сравним със случаите на смяна на гледната точка, като преди това сме разяснили същността на това явление. След това в настоящата работа мотивираме необходимостта от включването на тези явления в учебните програми по български език като чужд.

### 2.1. Организацията на българската темпорална система.

При формиране на възгледите си за организацията на българската темпорална система изхождаме от виждането, че инвариантите на глаголните времена представляват комбинации от релевантни за съответния език диференциални признаци. На граф. 1 системата на българските времена е онагледена чрез т.нар. диаграми на Вен-Ойлер, с които си служи булевата алгебра. Чрез тях се представят нагледно отношенията между подмножествата (подкласовете), които се взаимодопълват в рамките на едно множество (целия клас). Логическите записи на значенията на глаголните времена, които сме използвали тук, съдържат т.нар. общо основание за сравнение, отбелязвано с  $x$  (еднаквите други признаци на сравняваните подкласове), и съответно маркираност или немаркираност по признаците, изграждащи категорията. Напр. ако приемем, че категорията род се изгражда върху признаците 'феминалност' и 'неутралност', то логическият запис на значението на ж.р. ще бъде  $X.F.N'$ , което следва да се чете „общо основание за сравнение (еднакви други граматически признаци), маркираност по признака феминалност и немаркираност по признака неутралност". Изхождаме от виждането<sup>1</sup>, че съществуват два основни ориентационни момента: актът на комуникация (**A**) и миналият момент (**M**). Приемаме, че признаците, изграждащи значенията на времената, са: 'предходност' (спрямо ориентационния момент **A** или **M**) – **Прх**, 'следходност' (спрямо **A** или **M**) – **Слх**, 'индиректност' (отнесеност спрямо **M**, който е минал спрямо **A**) – **Инд**, и 'перфектност' (постакционен период, в който се актуализират последиците, резултатите от действието) – **Пр**.

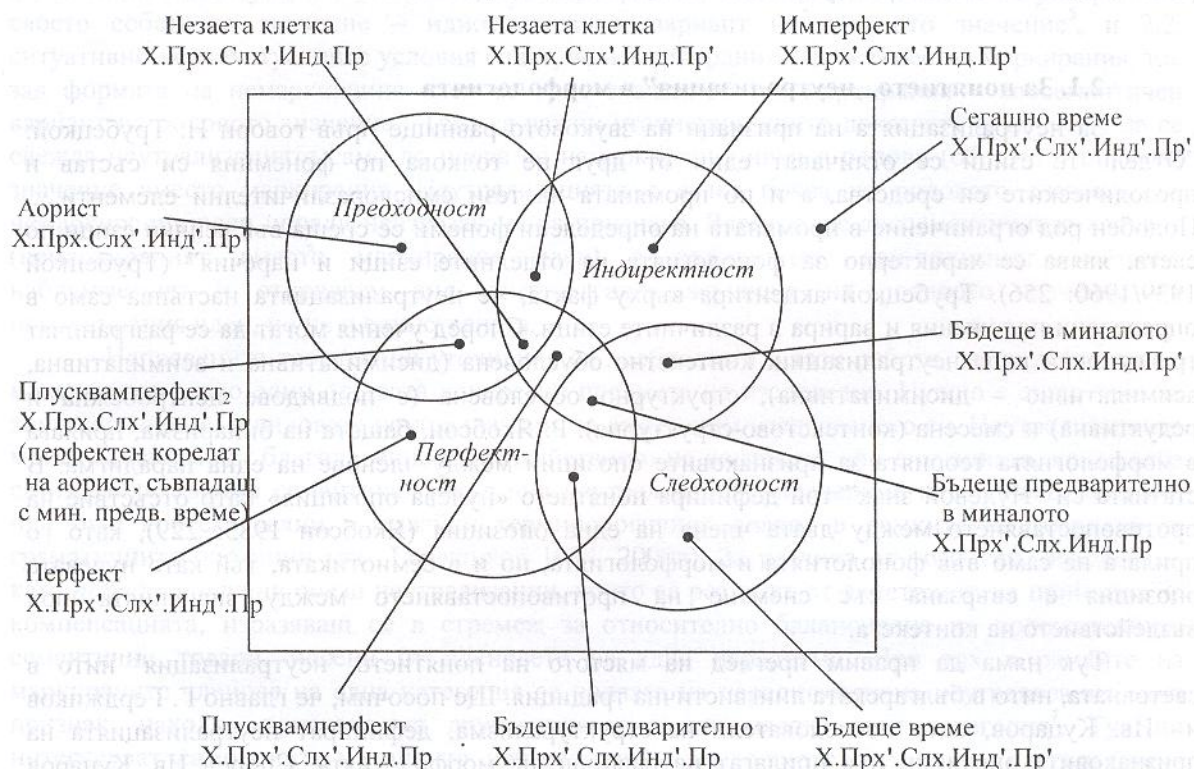
В тази работа поддържаеме мнението, че българската темпорална система е деветчленна<sup>2</sup> и представлява хиперкатегория. Хиперкатегориите се отличават от простите категории по това, че не изразяват само отношения между едни и същи крайни елементи. В значенията на отделните членове на хиперкатегорията освен отношенията между крайните елементи може да се включват и елементи посредници, които опосредстват съответните отношения между крайните елементи. Сложните категории (хиперкатегориите) се състоят от синкатегории, които нямат равноправно положение в системата поради елементите, които изграждат значенията им (само крайни елементи, крайни елементи и елементи посредници и т.н.). Опозициите 'непредходност – предходност' и 'неследходност – следходност' формират синкатегорията базисно (шифтърно) време, тъй като сами по себе си могат да изчерпват съдържанието на категорията 'време' – отношението на действието (**D**) към акта на комуникация (**K**) – **D/K**, както това личи от типологическите изследвания. Несамостоятелни са синкатегориите, организирани върху опозициите 'директност – индиректност' (надстроечно време) и 'неперфектност – перфектност' (нешифтърно време) (вж. Герджиков: 2000а).

<sup>1</sup> Тук следваме в основни линии възгледите за организация на многочленните морфологични парадигми на Г. Герджиков (Герджиков 2000б) и за спецификата на категорията време в българския език (Герджиков 1999, 2000а). За темпоралната система в рамките на теорията на граматическите опозиции вж. и Гаравалова 2003.

<sup>2</sup> В работата са използвани следните съкращения: **C** – сегашно време, **Б** – бъдеще време, **П** – перфект, **Ао** – аорист, **И** – имперфект, **Пл** – плусквамперфект, **БвМ** – бъдеще време в миналото, **Бпр** – бъдеще предварително време, и **БпрвМ** – бъдеще предварително време в миналото.



Графика 1: Българска темпорална система



**Легенда:** Горен ляв кръг – 'предходност', горен десен кръг – 'индиректност', долен ляв кръг – 'перфектност' (предварителност), долен десен кръг – 'следходност'; X – общо основание за сравнение като съвкупност от еднакви други признаци; Прх – 'предходност'; Слх – 'следходност'; Инд – 'индиректност'; Пр – 'перфектност' ('предварителност').

На графика 1 ясно изпъква асиметрията на темпоралната ни система, което е резултат от дизюнктивните отношения между признаците 'предходност' и 'следходност'. При противопоставянето по четирите диференциални признака се получават девет реални подкласа. Под понятието 'подклас' разбираме комбинация от стойности на признаци, оформящи значението на дадена субкатегория. Избираме това понятие, защото субкатегориите са подкласове в рамките на категорията, съставляваща класа. Освен реалните подкласове се получават и три празни подкласа – т.е. подкласове, които отговарят на логически абсурд, защото включват логически невъзможни комбинации от признаци. Тъй като комбинацията 'предходност и следходност' е логически абсурд, то празни са подкласовете:  $X.Прх.Слх.Инд.Пр' = \emptyset$ ,  $X.Прх.Слх.Инд.Пр = \emptyset$ ,  $X.Прх.Слх.Инд.Пр = \emptyset$ . Тези празни подкласове ясно проличават при онагледяване чрез бинарно дърво, но не и чрез диаграми на Вен-Ойлер (вж. граф. 1), където те са изключени (кръговете, с които са символизираны предходността и следходността, не се пресичат). От тези *празни подкласове* трябва да се разграничават *незаетите клетки*, т.е. подкласове, които от логическа гледна точка са напълно възможни, но които нямат в съответния език морфологизиран израз. За българския език това са:  $X.Прх.Слх'.Инд.Пр'$  (индиректният корелат на **А<sub>0</sub>**, изразяващ предварителност спрямо миналия момент и отбелязван като **А<sub>02</sub>** в Герджиков: 2000б) и  $X.Прх.Слх'.Инд.Пр$  (предходният корелат на **Пл**, изразяващ перфектност и предварителност спрямо миналия момент, отбелязван като **Пл<sub>3</sub>**). Освен това в граматичната ни традиция не се разграничава перфектният корелат на аорист (аорист на спом. глагол *съм* + мин.св.деят.причастие = *бях чел*), от перфектния корелат на имперфект, т.е. от минало предварително време (имперфект на спом. глагол *съм* + мин.св.деят.причастие = *бях чел*), което е резултат от съвпадението в съвременния български език на аористните и имперфектните форми на глагола *съм*. Типологичните и съпоставителните изследвания



показват, че съществуват езици, в които на тези незаети клетки, както и на  $\Pi_2$ , отговарят реални членове (вж. напр. Герджиков: 1999; Ганева: 2003).

## 2.1. За понятието „неутрализация“ в морфологията

За неутрализацията на признаци на звуковото равнище пръв говори Н. Трубецкой: „Отделните езици се отличават един от друг не толкова по фонемния си състав и прозодическите си средства, а и по промяната на тези смислоразличителни елементи..... Подобен род ограничение в промяната на определени фонемни се среща във всички езици по света, явява се характерно за фонологията на отделните езици и наречия” (Трубецкой 1939/1960: 256). Трубецкой акцентира върху факта, че неутрализацията настъпва само в определени положения и варира в различните езици. Според учения могат да се разграничат три основни вида неутрализации: контекстно обусловена (дисимилативна и асимилативна, асимилативно – дисимилативна), структурно обусловена (с подвидове центробежна и редуktivна) и смесена (контекстово-структурна). Р. Якобсон, бащата на бинаризма, прилага в морфологията теорията за признаковите опозиции между членове на една парадигма. В статията си “Нулевой знак” той дефинира понятието «нулева опозиция» като отсъствие на противопоставянето между двата члена на една опозиция (Якобсон 1985: 229), като го прилага не само във фонологията и морфологията, но и в семиотиката, тъй като нулевата опозиция е свързана със снемане на противопоставянето между значенията под въздействието на контекста.

Тук няма да правим преглед на мястото на понятието ‘неутрализация’ нито в световната, нито в българската лингвистична традиция. Ще посочим, че главно Г. Герджиков и Ив. Куцаров, като последователи на структурализма, дефинират неутрализацията на признаковите опозиции и я прилагат на равнище на морфологията. Според Ив. Куцаров “Възможността на немаркирания член на привативната опозиция в общото си значение да се употребява във функциите на маркирания член... се нарича неутрализация” (СБЕ 1998: 302, вж. още Куцаров 2007). Г. Герджиков разглежда неутрализацията във връзка с една от двете позиции, в които се реализират отношенията на двата члена на една неравнопавна корелация. Според него позицията на противопоставяне разкрива опозитивните отношения в езиковата система, а позицията на неутрализация обосновава йерархичния ѝ характер. Неутрализацията е значимо явление, обусловено от самото езиково развитие на езика като система и в същото време основен стимул на еволюционните промени в тази система.

За нас тук е важно да подчертаем, че Г. Герджиков внася много важни корекции във възгледите за неутрализацията, засягащи нейната същност (Герджиков 1984, 2000а, 2000в). Според него е твърде неточно да се каже, че неутрализация се изчерпва с възможността немаркираният член на привативната опозицията в своето родово<sup>3</sup> значение да заменя маркирания. Това и според нас е само един от трите варианта, в които функционира немаркираният член в позиция на неутрализация. Нека уточним: в позиция на неутрализация немаркираният член се явява в своето родово значение (при Якобсон и Куцаров общо значение), когато се сменя противопоставянето между двата члена поради това, че признакът остава неизразен и престава да бъде диференциращ. Върху това системообусловено родово значение започва да действа контекстът и ситуацията, като са възможни три варианта: 1. да остане неконкретизирано – неконкретизиран вариант на родовото значение<sup>4</sup>; 2. контекстът да

<sup>3</sup> Първоначално в своите ранни работи, следвайки Р. Якобсон, Г. Герджиков също използва термина *общо значение* на немаркирания член в позиция на неутрализация. След това авторът мотивира като по-точен термина родово значение на немаркирания член като отговорящ на логическите отношения между род и вид, клас и подклас, множество и подмножество.

<sup>4</sup> Например на паднала бележка пише «Не влизай» - не е ясно значението на св.в. или несв.в. се има предвид, след като няма никакви ситуативни показатели, които да уточнят кое от значенията се крие зад формата от несв.в., като се отчита, че при отрицателното повелително наклонение неутрализацията на видовата опозиция е задължителна. Трябва да се разграничат тези случаи от модално маркирани употреби на отрицателен императив от св.в. от типа *Ти не си напиши домашните, тъй ще видим какво ще стане*.



уточни, стесни, конкретизира родовото значение - конкретизиран вариант с два подварианта: 2.1. контекстът/ситуацията уточнява, че немаркираният член в родово значение е употребен в своето собствено значение – идиосемантичен вариант на родовото значение<sup>5</sup>, и 2.2. ситуативно-контекстуалните условия сочат, че немаркираният член замества маркирания, т.е. зад формата на немаркирания член се крие значението на маркирания – аloseмантичен вариант на родовото значение<sup>6</sup>. Това са важни уточнения, които доказват, че не може да се свежда неутрализацията само до поява на немаркирания член в родово (общо по Якобсон) значение вместо маркирания. Неутрализацията е всяка поява на родовото значение на немаркирания член поради неизразяване на признака. Вярно е, че аloseмантичният вариант (немаркираният вместо маркирания член) е най-честият, най-видимият, най-ясно наблюдаемият и откриваем вид контекстуална вариация на родовото значение на немаркирания член, но не и единствената.

Направените теоретични уточнения са необходими в тази работа, за да дефинираме максимално точно един от двата конкретни предмета на изследване. Нужно е също така да характеризираме и видовете неутрализации, за да стесним изследването си. Неутрализацията могат да настъпват благодарение на въздействието на контекста или ситуацията, които вече са изразили същата семантика. Такъв вид неутрализации определяме като *синтагматични* или още контекстуални, следвайки терминологичния апарат в рамките на теорията на граматичните опозиции (вж. Герджиков 1984, 2000в). За разлика от този тип, определяме като *парадигматични* онези неутрализации, които са резултат от действието на принципа на компенсацията, изразяващ се в стремеж за относително балансиране на положителните семантични товари, носени от членовете на една парадигма. При тях в рамките на маркираните членове на една категория се подлага на парадигматична неутрализация един признак, няколко признака на друга категория или цялата тази категория<sup>7</sup>. Тук ни интересуват само синтагматичните неутрализации в сложното изречение, настъпващи в резултат на контекста, ситуацията.

## 2.2. Темпоралните синтагматични неутрализации в граматическата ни традиция

В българската граматическа традиция теоретичното представяне на темпоралните неутрализации се ограничава предимно в посочване на конкретни случаи при употребата на някои от времената: сегашно време в подчинени изречения, поясняващи главни изречения в бъдеще време – напр. *Хайде, че като се ожениш – каза с облекчение Сали Яшар, - ще ти направя една каруца* (Й. Йовков), *Ако някой гръмне, ще ги предупредим да ни атакуват веднага с мини* (Д. Димов), *Той ще си купи книгата, която си избере* (ГСБКЕМ 1983: 296),

<sup>5</sup> Например на вратата има надпис «Не влизай! Пропаднал под.» - контекстът уточнява, че зад формата за несв.в. се крие значението несвършеност (или още некомплексност), но това значение не е опозитивното видово значение на несв.в., защото в отрицателно повелително наклонение опозицията по вид се неутрализира. Това е доказателство, че тук се явява родовото значение на немаркирания член, като именно контекстът е стеснил родовото значение до получаването на идиосемантична употреба.

<sup>6</sup> Например над вратата на звукозаписна кабина свети червена светлина с надпис «Не влизай» - това е достатъчен контекст, за да стане ясно, че немаркираният член (несв.в. в случая) в своето родово значение замества маркирания член – т.е. това е аloseмантичният вариант на родово конкретизираното значение на немаркирания член.

<sup>7</sup> Като пример може да се посочи неутрализацията на признака 'индиректност' в удостоверителен модус (индикатив), преизказан модус (ренаратив) и в недоверчив модус (дубитатив), което води до съвпадение на формите на **С=И**, **П=Пл**, **Б=БвМ**, **Бпр=БпрвМ**, **Ао=0**, или пък съвпадението на други две по две темпорални форми в страдателен залог поради неутрализация на признака 'перфектност': **С=П**, **И=Пл** (а и **=Ао** по формални причини), **Б=Бпр**, **БвМ=БпрвМ**. Според нашето виждане тези съвпадащи форми могат да бъдат дефинирани като бидетерминанти, което по-точно отговаря на същността им на двустранно обусловени варианти, които заемат две клетки на системата, отколкото на обявяването им за омоними (за омонимите, бипартиципанти и бидетерминанти в глаголната парадигма вж. Алексова 2006).



перфект със значение на бъдеще предварително време предимно в подчинени обстоятелствени изречения – *Ако утре до 5 часа не съм дошъл, няма да ме чакате повече. Утре ще донеса книгите, вие ще ги разгледате и всеки ще получи тази книга, която сам си е избрал.* (ГСБКЕМ 1983: 322), имперфект със значение на бъдеще време в миналото в подчинени изречения, поясняващи главни изречения в бъдеще време и миналото – *Не една, половин думица да кажеше, и щяхме за отидем в пандиза* (Г. Караславов), *Той щеше да купи книгата, която си избереше* (ГСБКЕМ 1983: 331). Изредените случаи се тълкуват като употреби, които не притежават „никакви стилистични функции” (ГСБКЕМ 1983: 296), без обяснението на тяхната същност да се опира на неутрализацията на семантичните признаци, изграждащи системата на времената в българския език. Освен това доскоро не се акцентираше върху различието между неутрализацията на темпоралните опозиции в сложното изречение и наличието на две гледни точки в българското сложно изречение с ментален предикат в главното изречение: гледната точка на автора на актуалното изказване и гледната точка на менталния субект, като от тях зависи комбинирането на времената в главното и подчиненото изречение.

#### 2.4. Неутрализации на темпоралните опозиции в българското подчинено изречение

##### 2.4.1. Реализиращи се темпорални неутрализации

В българското сложно изречение (без случаите с ментален предикат в главното изречение, тъй като там не става дума за неутрализации на признаци) могат да настъпят неутрализации на темпоралните опозиции, задаващи както съотнасянето към плана на неминалото или на миналото (оформени спрямо акта на комуникация), така и отношенията на предходност - едновременност – следходност между действието в подчиненото изречение спрямо предиката в главното (често наричани таксисни отношения). Освен това картината се усложнява от факта, че са възможни неутрализации на един признак поотделно, на два, дори и на три признака едновременно. В таблица №1 са посочени примери за неутрализации, без обаче да се изреждат всички замени по времена, което се налага от ограничения в обема на работата. Възможни са множество теоретични комбинации от неутрализиращи се признаци<sup>8</sup>, но на практическо равнище се реализират 8 типа (на един, на два или на три признака едновременно), като причините за това са изяснени подробно в друга наша разработка, върху която се опираме в теоретичен план (Алексова 2003). Целта ни е да посочим реално реализиращите се (а не теоретично възможните) случаи, тъй като те са и сред причините за затрудненията при овладяване на употребите на българските глаголни времена в сложното изречение.

<sup>8</sup> Теоретично при 4 логически необвързани признака биха могли да се неутрализират четирите признака по отделно (4 редуцирани състояния на темпоралната система), по два едновременно (6 състояния), по три едновременно (3 състояния) и всички четири признака едновременно (1 напълно редуцирано състояние), а това означава 1 пълно състояние и 14 редуцирани състояния, т.е. общо 15 състояния на темпоралната система. Разликата между възможните състояния при системи с четири логически необвързани диференциални признака (15) и реализиращите се 9 състояния на българската темпорална система (1 пълно и 8 редуцирани) се дължи на: първо – логическата обвързаност (дизюнктивните отношения) на признаците ‘предходност’ и ‘следходност’, което създава асиметрия в системата (а това води и до ограничаване на възможните комбинации от два и от три признака, които да се неутрализират едновременно – \*предходност и следходност; \*предходност, следходност, индиректност; \*предходност, следходност, перфектност); второ – на наличието на незаети клетки в системата (А<sub>02</sub>, П<sub>13</sub>), както и неразграничаването на П<sub>12</sub>, което намалява реалните неутрализации по 2 признака едновременно – ‘предходност’ и ‘перфектност’ (сегашно време на мястото на П<sub>12</sub>), ‘предходност’ и ‘индиректност’ (сегашно време вместо А<sub>02</sub>); както и едновременните неутрализации по три признака – ‘предходност’, ‘индиректност’ и ‘перфектност’ (сегашно време вместо П<sub>13</sub>).



Таблица 1: Неутрализации на признаци, реализиращи се в сложното изречение

Неутрализи рани признаци	Времена (замяна)	Пример	Контекстуални условия в примерите
Предходност	сегашно вм. аорист	Стояхме (имперфект) цели четири часа и чакахме, докато <u>пристигне</u> (вм. пристигна) и последният автобус.	Подчинено обстоятелствено изречение за време.
Следходност	сегашно вм. бъдеще	Ще се накича довечера, като се <u>връщаме</u> (вм. ще се връщаме) (Д. Талев); Ако някой <u>гръмне</u> (вм. ще гръмне), ще ги предупредим да ни атакуват с мини (Д. Димов)	Подчинено обстоятелствено за време или за условие.
	имперфект вм. бѣд. в миналото	Ако българският цар <u>навлезеше</u> (вм. щеше да навлезе) в Родопите, това щеше да бѣде явно предизвикателство към Тодор Комнин. (Д. Мантов)	В много случаи настъпването на този тип неутрализация е задължително.
	перфект вм. бѣдеше предварително	Ако тя <u>е написала</u> (вм. ще е написала) нещо по темата, ще можем да го обсъдим по-късно (П. Вежинов)	
	плусквамперфект вм. бѣд. предв. в миналото	Ако <u>бях доложил</u> (вм. щях да съм доложил), знаеш ли какво щеше да стане? (Б. Райнов)	
Индиректност	сегашно вм. имперфект	Елка се преструваше, че не чува, и замисляше със своя Захаринчо, без да <u>погледне</u> (вм. погледнеше) настрана. (Ел. Пелин)	
	бѣд. предв. вм. бѣд. предв. в мин.	Щяха да го сменят, когато <u>ще се е появил</u> (вм. щеше да се е появил) заместникът му (Б. Райнов).	
Перфектност	сегашно вм. перфект	Най-после намирам работа, каквато <u>търся</u> (вм. съм търсил) (цит. по Герджиков 1976: 227).	Подчинени определителни, подчинени обстоятелствени за време и за условие.
	имперфект вм. плусквамперфект	Ако <u>закачех</u> (вм. бях закачил) сега някой дребосък, Стоян щеше да мърмори още половин час зад гърба ми (П. Вежинов).	
	бѣдеше вм. бѣд. предв. вр.	Ще преминеш границата, когато <u>ще се сменят</u> (вм. ще са се сменили) граничарите. (Б. Райнов)	
	бѣд. в мин. вм. бѣд. предв. в миналото	За съжаление щеше да разбере моите предупреждения чак когато <u>щеше да се разочарова</u> (вм. щеше да се е разочаровал).	
Индиректност и следходност	сегашно вм. бѣд. в мин.	Тя вземаше лаптопа от офиса само когато на следващия ден <u>пътува</u> (вм. щеше да пътува) извън страната.	Подчинени обстоятелствени за време и условие. Някои от неутрализацията са задължителни.
	перфект вм. бѣд. предв. в мин.	Ако <u>е имал</u> (вм. щеше да е имал) да прави покупки, Тони щеше да използва целия си свободен следобед, а не би оставил всичко за последния момент. (Г. Г. Маркес).	
Индиректност и перфектност	сегашно време вм. плусквамперфект	Вие <u>трябваше да знаете</u> за нея, преди аз да ви <u>съобщя</u> (вм. бях съобщил) (П. Вежинов).	Подчинени определителни, подчинени обстоятелствени за време.
	бѣдеше вм. бѣд. предв. в мин.	Щеше да напише огромна книга, в която <u>ще събере</u> (вм. щеше да е събрал) каймака на досегашните знания и ще прокара (вм. щеше да прокара) нови пътища за поколенията (Б. Райнов).	
Следходност перфектност	сегашно вм. бъдеще предварително време	Тя <u>ще тръгне</u> за работа веднага щом <u>дойде</u> (вм. ще е дошла) баващата на детето.	Подчинени обстоятелствени за време и условие.
	имперфект вм. бѣд. предв. време в мин.	Рицарската конница <u>щеше да влезе</u> в битката, когато останалите войници <u>успееха</u> (вм. щяха да са успели) да разбият някоя ерата или да срутят каменния зид, за да минат конете (Д. Мантов).	
Индиректност, следходност и перфектност	сегашно вм. бъдеще предварително време в миналото	Той <u>щеше да си тръгне</u> едва когато всичко <u>приключи</u> (вм. щеше да е приключило).	Подчинени обстоятелствени за време.



Примерите от таблица 1 сочат, че ако предикатът в главното изречение е в някое от миналите времена, т.е. зададена е вече ориентация на действията спрямо миналия момент, тази отнесеност към миналото се „разпростира” и върху подчиненото изречение и служи като достатъчно контекстуално условие в подчиненото изречение времената, отнасящи се към миналия момент (т.е. индиректните времена), да бъдат заменени с техните неиндиректни корелати. Контекстуални условия довеждат и до неутрализации на признаците предходност и следходност, стига от контекста да стават ясни тези хронологически отношения. Отново контекстуалните условия разрешават неутрализация на признака перфектност (представа да бъде релевантно дали действието или неговите последици се съотнасят с предиката в главното изречение). Примерите, наблюдавани в тази работа, са предимно върху неутрализации, настъпващи в подчинени обстоятелствени изречения за време или за условие, както и в някои подчинени определителни изречения. Необходимо е разширяване на корпуса, защото смятаме, че могат да се очертаят и други случаи.

#### 2.4.2. Някои тълкувания относно причините за неутрализацията в българското сложно изречение

Важно в случая е не изброяването на всички контексти, а обобщението, към което наблюдаваните примери насочват. Според нас главното изречение в български език доминира не само в синтактично отношение в условията на субординационни отношения. Предикатът в него се отличава с темпорална доминация, която се разпростира върху подчиненото изречение (или върху повече подчинени, като не се пропуска, че подчиненото изречение може да играе ролята на главно за подчиненото спрямо него и т.н.). Тази доминация на зададените от предиката темпорални признаци (като добавим и лексикалният контекст, който също може да носи някои темпорални маркери) играе ролята в българския език на необходимото условие за настъпването на неутрализацията/-циите в подчиненото изречение. За българското езиково съзнание е достатъчно наличието на глагол в някое от миналите времена, за да се реализира неутрализация на признака ‘индиректност’ и като резултат от това в подчиненото изречение миналите времена да бъдат заменени от неминалите си корелати. В този ред на разсъждения не е случаен фактът, че именно в подчинените обстоятелствени изречения за време и за условие настъпват най-често описваните неутрализации. За разлика от това за един французин или англичанин наличието на предикат в минало време в главното изречение не само че не води до неутрализация, а напротив - задължава глаголите в подчинените изречения да спазват строга логико-темпорална ориентация без прескачане по подразбиране в неминалия план. Трябва да подчертаем, че това различие е само единият от двата каузатора на затрудненията на обучаваните по български език като L2. Той е в плана на израза и се свежда до употреби (което не прави проблема в никакъв случай маловажен). Да не забравяме, че затрудненията са предизвикани и от различията между организацията на темпоралните системи в плана на съдържанието (релевантните признаци, брой на членовете на категорията и др.).

Могат да бъдат посочени и неутрализации на другите признаци, върху които е изградена хиперкатегорията време в българския език. Ако е контекстуално изразено наличието на последици, резултати от действието, то тогава в подчиненото изречение е възможна неутрализация на признака перфектност, а изразяването от контекста/ситуацията на следходност може да доведе до замяна на бъдещите времена от техните небъдещи корелати (времената, изразяващи едновременност към А или М). Както става ясно от таблица 1, механизмът на реализиране на неутрализацията позволява в българския език едновременна неутрализация на два и три признака, стига ситуацията и контекстът да разрешат това.

Ако се обърнем към модалните категории (напр. модус на изказване на действието или още – евиденциалност), ще открием, че и при техните употреби в сложното изречение съществува подобен ефект (образно може да бъде наречен ефект на стряхата). Това са случаи, при които предикатът в главното изречение задава доминацията на семантичните си признаци така, че в подчиненото изречение е възможно даден модален признак да се подразбира, макар че поради неутрализация формата на глагола не го изразява. Могат да се



посочат множество примери, в които наличието в главното изречение на глагол за речева дейност играе ролята на достатъчен контекст, за да се неутрализира признакът преизказност. В подчиненото изречение в тези случаи се употребят глаголи с индикативна форма, напр. *Разбрахме от един познат, че Петър ще заминава утре*. От контекста става ясно, че информацията е несобствена, а получаването ѝ е ситуирано от говорещия в миналия план. Действията в подчиненото изречение принадлежат към неминалия план и са следходни според актуалния говорещ. Подчертаваме това, защото модусите на изказване (евиденциалите) имат различаващи се специфични употреби в двата плана (вж. Герджиков 1977), а и има значение спрямо чия гледна точка се ориентират действията. Толкова са чести случаите като посочения, че изборът да се употреби преизказна форма в подобни типични контексти на неутрализация подчертава, че актуалният говорещ не поема ангажимент за достоверността на препредаденото изказване, че се дистанцира (в малка или в значителна степен) от първоизточника, че това е чужда информация, която слушащият сам трябва да оцени като достоверна или не, ако се опира на първичния източник на информацията и ред други нюанси, напр. *Разбрахме от един познат, че Петър щял да заминава*. Употребата пък на умозаключителни форми в подобни контексти, напр. *Разбрахме от един познат, че Петър е щял да заминава*, представлява случай, в който несобствената информация се предава като субективно знание на актуалния говорещ и в случая не става дума нито за неутрализация, нито за транспозиция. С тези разсъждения не се изчерпва сложният въпрос за модусите (евиденциалите), които са възможни в контексти като горния, и особено в непряката реч. Интересни наблюдения и коментари върху употребите и на конклузива, и на ренаратива, които засягаме тук, представя не само Г. Герджиков (Герджиков 1977, 1984), Р. Влахова (Влахова 2000), а в най-ново време и Р. Ницолова (Ницолова 2007, 2008).

#### 2.4.3. За спецификата на задължителните и на незадължителните (факултативните) неутрализация

В таблица №1 могат да се открият изречения, онагледяващи два вида неутрализации: задължителни в определен контекст и незадължителни. Задължителните неутрализации настъпват винаги, когато са налице точно определени контекстуално-ситуативни условия. Г. Герджиков посочва като задължителна в българския език неутрализацията на опозицията по признака 'предходност' в подчинени обстоятелствени изречения за време и условие (Герджиков 1984: 228) – вж. примери в таблицата 1. Има случаи обаче, които изглеждат контрапримери, опровергаващи това твърдение. Става въпрос за контексти от типа *Ако ще ми говориш такива работи, няма да те слушам*, когато тази неутрализация не настъпва. Според нас този модално маркиран контекст се различава от типичните нестилистично маркирани употреби в подчинените изречения за време и за условие и затова излиза извън разглеждания случай на задължителна неутрализация. Незадължителните в определен контекст неутрализации също имат своята специфика. Именно фактът, че са факултативни, поражда особеностите им – щом неутрализацията е възможна в този контекст, щом често/обикновено се реализира, то ненастъпването ѝ може да се окаже натоварено с определен прагматичен, модален или друг стилистичен нюанс. Това може да е настояване на актуалния говорещ върху отнесеността именно към миналото или върху иреалността на действието в миналия план, върху неговата проблематичност и хипотетичност и под. – например при нереализация на възможната неутрализация бѣд. вр. вм. бѣд. в мин. в подчиненото изречение *Щеше да напише мемоари, в които щеше да събере целия си опит* (вж. и примера от Б. Райнов в таблица 1 - *Щеше да напише огромна книга, в която ще събере* (вм. *щеше да е събрал*) *каймака на досегашните знания и ще прокара* (вм. *щеше да прокара*) *нови пътища за поколенията* (Б. Райнов).

### 3. За емпатията в българското сложно изречение

Най-често емпатията се дефинира като възможност да се осъзнае и разбере друга гледна точка или емоция, различна от собствената, или още като способност да се съпреживяват емоциите, чувствата, мислите на другите. Пренесено в областта на